

ԱՐՏԱՇՈՒՆԵԱՑ ԶԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն վերջ, Հայաստանի բնիկ հայազգի թագաւորներուն շրջանը կամ «Արտաշունեաց» (Արտաշիսեան) հարստութիւնը տեւած է երկու դար, սկսելով 190 էն Ն. Ք. ու վերջ գտնելով Ք. Յ. 1 թուականին:

Սելեւկեան կայսրութեան տկարութեան հետեւանքով շատ մը ազդեր իրենք զիրենք անկախ հռչակեցին: Սոյն մեծ կայսրութիւնը ծնունդ առած էր Մեծն Աղեքսանդրի մահէն վերջ, ու առաջին կայսրը եղած էր Սելևկոս Նիքաթոր: Ընդարձակ կայսրութիւնը կը պարունակէր Աղեքսանդրի Ասիական երկիրները, Փոքր Ասիոյ արեւմտեան նահանգներէն դատ, որոնք բաժին ինկան Աղեքսանդրի ուրիշ մէկ զօրավարին՝ Լիսիմաքոսին:

Այս ընդարձակ կայսրութեան նահանգներուն հեռաւորութիւնը, արքունի ընտանեաց անդամներուն յարատեւ անմիաբանութիւնը, ու օտար ցեղերու թոյլ կերպով կեդրոնի հետ կապուած ըլլալը, երբ այլապէս լեզուներով ու բարբերով տոգորուած օտարները ընդհանրապէս թշնամի էին կեդրոնին ու միայն զօրաւոր բազմով կրնային դադուիլ, պատճառ դարձան այդ պետութեան շուտափոյթ անկման:

Այսպէս հետզհետէ անկախութիւն հռչակեցին Պարթեւաստան, Բաղդերիս, Հայաստան ու Հըրատան: Սելևկեաններուն վերջին հարուածը տուին Հռովմայեցիք, որոնք զինուորական յաջողութիւնները պատճառ դարձան շատ մը զերի ազգերու թաղաքական յանդգնութեանց: Սկիսիտիս փառաւոր յաղթութիւնը

Անտիոքոս Մեծին վրայ, Մագնիսիոյ մօտ 190ի վերջերը, Ք. Ա., զոր Վիլլէլլէն կը պատմէ, նշանը եղաւ Ասիոյ բազում ցեղերու ընդհանուր շարժման, որոնք դիմեցին Հռովմ ու իրենց անկախութիւնը վաւերացնել տուին Մերակոյտին:

Մագնիսիոյ ճակատամարտէն առաջ, Հայաստանի մէջ կ'իշխէին երկու հայազգի իշխաններ, Արտաշէս ու Զարեհ (Artaxias և Zariadrès) իբր Անտիոքոս Երրորդի փոխանորդները. առաջինը Մեծ Հայքի իսկ երկրորդը Փոքր Հայքի վրայ: Սոյն պատերազմէն վերջ այս երկու իշխանները իրենք զիրենք թագաւորներ հռչակեցին, զոր Հռովմ ճանչցաւ ու վաւերացուց: (1)

Չոյզ հայ թագաւորներու Հռովմ պատգամաւոր զրկելը կ'իմանանք Պոդիւբիոսի ընթերցումէն: Ասոնք ճարտար զօրավարներ ըլլալով, հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց նորակառոյց պետութիւնները:

Արտաշէս զրաւեց ամբողջ Այրարատեան աշխարհը, ու իր պետութիւնը ընդարձակեց՝ Մարերին զրաւելով Փայտակարան, Փառնիտիս ու Վասպուրական նահանգները, Վրացիներէն զրաւելով Տայքը (Պարիատրիս), Կղարկքը (Պորսեկ) եւ Գուլպարքը. իսկիւններէն եւ Մաքինիքներէն առաւ Եկեղեաց ու Դերշանը. Կատաոններէն առաւ Եկեղեաց ու Անտիոքաւորեան երկիրները ու Ատրինիներէն առաւ Տմորիքը (2):

(1) Կը պատմէ Ստրաբոն:

(2) Կ'ըսեն Ստրապոն եւ Հիւպչման:

Այս ընդարձակ երկրները հայկական մը-
նայուն աշխարհները նկատուեցան եւ անոնց
ամբողջութիւնը կոչուեցաւ Մեծ-Հայաստան

Արտաշէս Աշխարհակալը իր պետութեան
մէջ մտցուց ազգային լեզու մը, որ ըստ Մտրա-
րոնի, այս ընդարձակ հայկական պետութեան
միութեան կապը հանդիսացաւ:

Այս Արտաշէսը կիրթ ու բարոյագէտ թա-
ղաւոր մըն էր որ նոյն իսկ զիտցաւ հայկական
հիւրամեծարութիւնը ցոյց տալ փախստական
մեծ կարգեղոնացի Աննիրազին, որ Հա-
յաստան ապաւինած էր Հռոմմայեցիներէն
փախելով: Արտաշէս Աննիրազը յարկեց ու
սիրեց եղբոր մը նման, ու անոր թելադրու-
թեամբ հիմնարկեց Արտաշատ մեծ քաղաքը,
որուն շինութեան վերակացուն, ինքը՝ Մեծն
Աննիրազը եղաւ (1):

Թրեւս այսպիսի կարեւոր փախստականի
մը հանդէպ Հայոց թաղաւորին ցոյց տուած
այդ ազնիւ ու աստուածահաճոյ վերաբերմուն-
քը եղակի է ամբողջ ընդհանուր պատմութեան
մէջ. որովհետեւ Կարգեղոնացին շատ զբաղե-
ցուցած էր Հռոմմը ու պահ մը հասած էր Յա-
իւսեանական Քաղաքին զոներուն առջեւ: Սկի-
սիտն Ամբրիկանոս կրցած էր վերջապէս յազ-
թական հանդիսանալ, ու վայրագօրէն կը հա-
լածէր Աննիրազը որ նախ փախած էր Անտիոքոս
Մեծի արքունիքը, բայց Սելեւկիաններու չվրա-
տահելով՝ ինքնաբերաբար փախաւ Հայաստան,
ուր կը թաղաւորէր ազնիւ, կիրթ, վեհամեծ
ու հայրենասէր Մեծն Արտաշէսի նման հազուա-
դիւս անձ մը, որուն ուշապէս հասած էր Աննի-
րազին ահանջը:

Հայոց թաղաւորութեան այս մեծ հիմնա-
դիրը, միակ Արտաշէսն է որ օծաւորած էր բար-
ձրը կրթութեամբ, ունէր հելլենական մշակոյթ,
հռոմմական կարգապահութիւն, հայկական
դատաւարաններ, ու վեհամեծութիւն, եւ
կրցաւ կազմակերպել հայկական բանակը, մը-
շակել վաճառականութիւնը, շինել հիմնալի
պողոտաներ, շէնքեր, եւ ըրաւ այլ բարեկար-
գութիւններ: Այսպիսի մեծ արքայ մը հայ

երպիչներու կողմէ պիտի ամառանար,
ու մեծք այս Արտաշէսը պէտք է նոյնացնեք
Գողթան երպիչներու Արտաշէս Բ. ին հետ:

Մեր պատմաւայր Պորենացին այս Արտա-
շէսին վեհամեծութենէն ու քաղաքական յաղո-
ղութիւններէն զմայլած՝ կերտեց երկու Արտա-
շէսներու Հայաստաններ, մին միւսէն զեղեցիկ,
անոնց վրայ բազմեցնելով Արտաշէս Ա. «Աշ-
խարհակալ» մը ու Արտաշէս Բ. «Շինող» մը:

Պորենացին խօսքերը ուրեմն, նուիրուած
Արտաշէս Ա. ի, պէտք է հասկնանք «Ար-
տաշխան» հարստութեան այս հիմնադիրին
վրայ: Պորենացին կ'ըսէ.

«Էր այր հպարտ եւ պատերազմասէր եւ
արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին շինեաց, եւ
զրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր...»

«Հրաման տայ Արտաշէս զօր յարուցանել
յարեկելց եւ ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչեւ
ոչ զիտլը նմա զհամարն, այլ յանցս եւ յիթ-
ւանս՝ քար ըստ մարդաթուի կարկաւո նշան
բազմութեան թողուլ...»

«Գտեալ յԱսիայ պղնձաճոյլ ոսկեզօծ պատ-
կերս զԱրտեմիդեայ եւ զՀերակլեայ եւ զԱ-
պողոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանդ-
նեսցին յԱրմաւիր...»

(Թրեւս Արմաւիրը մայրաքաղաք էր Ար-
տաշատին շինութենէն առաջ:)

Ու Պորենացին այլ եւ այլ օտար պատմա-
գիրներու վկայութիւնները յիշատակելէ վերջ,
Արտաշէսը արշաւել կուտայ մինչեւ Յունաս-
տան, ու Աքեմէնեան կայսրերու աշխարհակա-
լութեանց չափ յաղողութիւններ չնորհելէ վերջ
աւտոր, սպաննուած էր, կ'ըսէ, իր բանակին
կողմէ, իսկ վերջին շունչը փչելէ առաջ գոչած
էր լալպօն. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»:

Պորենացին չէ խօսիր թէ, Արտաշէսի ժա-
մանակակից էր ուրիշ հայ թագաւոր մը, որ
կազմակերպած էր զօրաւոր Արեւմտեան Հա-
յաստան մը ու կ'իշխէր Եփրատէն գերթէ մին-
չեւ Ալիւն գետը տարածուող ընդարձակ եր-
կիրներուն, ոչ ալ կ'աւանդէ թէ Արտաշէս Ա. ր
165 թուականին Սելեւկեան Անտիոքոս Դ. Ե-
պիփան կայսեր հետ ունեցաւ մեծ ու բազդորոշ
պատերազմ մը:

(1) Կը վկայեն՝ Մտրաբոն, Պուտաբոն
ու Դիոդորոս Սիկիլիացին:

Ուսումնասիրելով Խորենացիին ընդարձակ Պատմութիւն Հայոցը, չենք կրնար վստահօրէն պնդել թէ այս Արտաշէսին վրայ բուսածները յերկարածոյ են, որովհետեւ, Խորենացիին շատ մը նշանաւոր հելլէն պատմագիրներու վկայութիւններուն կ'ապաւինին, ու նոյն իսկ, մեր Արտաշէսին կը վերադրէ Լիւդիոյ Կրեսոս թագաւորին պարտութիւնը: (Տես Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գիրք երկրորդ, Մաս ԺԱ., ԺԲ., ու ԺԳ., էջ 184-192:)

Խորենացիին հելլէն պատմագիրները ուսումնասիրելէ վերջ միայն կ'ընէ:

«Ճայս ասացեալ պատմաբանցն Յունաց, ոչ միայն կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաւ:»

«...Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԵրիւստ մերոյ Արտաշէսի կեալ, եւ ոճով իմն պատմեն, եւ հաւանիմ:»

«...Քանզի ասէ Պոլիկարատէս այսպէս.

«Վեհ ինձ Արտաշէս Պարթեւ (1), քան զՄակեդոնացիս Ալեքսանդր, զի կալով յԵրուսաղիմաքին, իշխեաց Թերայ եւ Բարելոնի. եւ չեւ ընդ Ալիւսս զեռ անցեալ, զլիւրականն սատակեաց զգորս, եւ կալաւ զԵրիւստ. եւ յառաջ քան յԱսիա հասանելն՝ յետտիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Ասա՛ղ բախտին, միայն թէ ի տէրութեանն եւ ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ:»

«...Ասէ Նւագորոս.

«Փոքր Աղէքսանդրի եւ Դարեհի պատերազմ առ Արտաշիսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ի փոշոյն մաքուր երեւէր լոյս տըւնդիւնան, այլ սա ծածկեաց նետաձուլթեամբն եւ ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ գիշեր դիմիջօրէին արարեալ:»

Իսկ Կրեսոսի ու Սողոմի ղէպքին ակնարկելով, ու Կրեսոսը մեր Արտաշէսէն պարտուած համարելով կ'ըսէ.

«Գրէ եւ Կամադորոս այսպէս.

«Նարկանք լինէին հպարտացելոցն Լիրէացոց, Կրիւսեայ Պիւթեայ հարցունքն պատասխանելով. Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւս զեռ՝

քակեսցէ զիշխանութիւնս: ... Եւ զթացեալ Արտաշիսի, հրամայեաց ամել. եւ հարցեալ եւ ուսանալ, թէ զինչ է որ աղապակեացն, հրամայեաց ներել զտանջանն:»

«Գրէ եւ Փլեզոնիոս.

«Ամենայն թագաւորաց հովեղու եղեալ Պարթեւն Արտաշէս եւ ոչ միայն զԼիրէացիս վանեալ եւ զԵրիւստ կապեալ, այլ յԵլեւսպոնտոս եւ ի Թրակէ դտարեացն փոխեաց զընտելին. ծովազանց ընդ երկիր բերեալ լինէր, եւ ընդ ծով հետեւակելով, Թետալացոցն սպառնալով, եւ համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն: Կործմանեաց զԼակեդեմոնացիս, փախոյց զՓոկէացիս, Լովկրացիք անձնատուրք եղեն, Բիւտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա ելլազա մատուցանէր զահն: ... Այլ նա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ, ի յիւրոց զօրացն խողիտղի:»

Խորենացիին այս փաստերը բերելէ վերջ, կարծես պահ մը փքացած երևույթ կ'առնէ որ իր աղլը ունեցած էր այսպիսի պատուական թագաւոր մը, որ օտարներու իսկ բառերով կը փառաւորուէ, ու հայրենասիրութենէ տարուած իր փափէ Արտաշէս Ա. ի մասին իր պատմութիւնը ըսելով. — «Արդ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս:»

Ինչպէս տեսանք, օտար պատմագիրներ եւս համաձայն են Խորենացիին պատմութեան, ու մենք իբրտունք չունինք Խորենացիին պախաբակելու:

Ուրիշ արտաքին հեղինակներ ունին աւանդութիւններ մեզ անձնառթ հայ թագաւորներու ալ մասին:

Պլուտարքոս կ'աւանդէ թէ, Արաքս անուն հայ թագաւոր մը ցաւելով իր երկու աղլիկներուն մահուան վրայ, ինքզինքը յուսահատօրէն կը նետէ Հալմոս գետը, ու այն օրէն այս գետը կը կոչուի Արաքս:

Ամպելլիոս կը պատմէ թէ հայ թագաւոր մը Յունաստան արշաւելով հառաւ մինչեւ Փոկիա. այս թագաւորին անունն էր Բելլոս, ու երբ բիւթեան Ապոլոնի տաճարը այրեց, իր բռնաբը ցրտէ փճացաւ:

Բսենդոփոն կը պատմէ թէ Տիգրան թագաւոր

(1) Խորենացի կը կարծէ թէ Արտաշէսի նախահայրը Պարթեւ էր ցեղով:

ւորը Կիւրոսին օգնելով միասնաբար զրաւեց/
Բարեկոնք 539ին Ն. Ք. :

Դիողոր Սիկիլիացին, Բարզանէս անուն
Հայոց Թագաւոր մը կ'անուանէ որ Ասորոց
Հայաստան արշաւելու Թուականին կը Թագա-
ւորէր Հայոց վրայ :

Հնամենի հայ աւանդութիւնները, երգիչ-
ները, ու Մար Արաս Կատինա ասորի դիտնա-
կանի մը արտայայտութիւնները Հակոտնեայ
շին Թուիր մեր հայրենասէր Պորենացիին :

Անկասկած օր մը, Պորենացիին աւանդա-
ները տեղին ու ճշգրիտ պիտի նկատուին, ու
մենք աւելի իրաւունք պիտի ունենանք հպար-
տանալու Արտաշեսեան Հարստութեան զիւ-
ցային Հիմնադրով :

Պորենացիին կ'ընդունի նաեւ որ Արտաշատ
քաղաքը շինուած էր Արտաշէս անուն նշանաւոր
հայ Թագաւորէ մը (Արտաշէս Բ.), ու այսպէս
կը խօսի :

«Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին
Երասիս եւ Մեծածօր, եւ հանալ ընդ բլուրն,
չինէ քաղաք յիւր անուն, անուանեալ Արտա-
շատ :»

Ինչպէս վերեւ բսինք, այս Արտաշէս Բ-ն
ալ պէտք է նոյնացնենք մեր պատմութեան Ար-
տաշունեաց հարստութեան Հիմնադիրին հետ :
Պորենացիին կ'աւանդէ թէ Արտաշէս ամուսնա-
ցաւ Արանաց գեղեցիկ ու կիրթ արքայադստեր
Սաթենիկին հետ : Իր հիւսիսակողմեան արշա-
ւանքներով ու Ալանաց զէժ տարած յաղթանա-
կով, անոնց Թագաւորազուն իշխանը գերի ին-
կած էր Հայոց ձեռքը : Իսկ Սաթենիկ համե-
տաբար կուզար ինքերկու իր սիրելի եղբոր ա-
զատութիւնը ընդունելով որ Արտաշէս յաղթած
էր Ալաններուն :

«Քեզ ասեմ, ա'յր քաջ Արտաշէս, որ յաղ-
թեցիր քաջ ազգին Ալանաց. եկ հաւանեաց ա-
շպեհոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ
(գերի իշխանը) :»

Պորենացիին չարունակելով հետեւեալներն
ալ կ'աւանդէ .

«Ձայս տեղի առասպելաբանելով վիպա-
սանքն յերգելն իւրեանց ասեն — Հեծու արի
արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ, եւ հան-
եալ զուկէօղ չիկափոկ պարանն, եւ անցեալ որ-

պէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն, եւ ձգեալ
զուկէօղ չիկափոկ պարանն՝ ընկէց ի մէջք օրի-
որդին Ալանաց, եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փա-
փուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բա-
նակն իւր :»

Պորենացիին կը բացատրէ թէ, Արտաշէս Ա-
լանաց տուաւ կարմիր մորթ եւ առատօրէն ոսկի
որ առնէր Սաթենիկը իր կնութեան, եւ այդ
պատճառաւ կ'երգուէր, կ'ըսէ, ճոսկէօղ չիկա-
փոկ պարան՝ բացատրութիւնը : Իսկ ամուսնա-
թեան ընթացքին, Հայոց Թագաւորներու սովոր-
ութիւնն էր որ՝ երբ տաճարին դուռը հասնէ-
ին, Թագաւորը պէտք էր տեղացներ առատ ոս-
կի դահիկաններ, իսկ Թագուհին՝ մարդարիտ :
Ոսկի դահիկան տեղացները, Հուովմայեցի հիւ-
պատոսներու ալ սովորութիւնն էր : Ու այս
պատճառաւ, կ'ըսէ Պորենացիին, «Նոյնպէս ըզ-
հարսանեացն առասպելեալ երգեն, այսպէս ը-
սելով . Տեղ ոսկի տեղար ի փեսայութեանն
Արտաշիսի, տեղար մարդրիտ ի հարսնու-
թեան Սաթինիկին :»

Արտաշէս Ա-ի բարեկարգիչ Թագաւոր մը
ըլլալը, զարձեալ — օտար բազում պատմագիր-
ներու կարգին —, կ'ընդունուի նաեւ Պորենա-
ցիէն, որ խօսելով Արտաշէս Բ-ի մասին, կ'ըսէ .

«Յետ ամենայն առաքնութեանց եւ դոր-
ձաց սաղրութեանց Արտաշիսի, հրամայէ դստ-
մանս գիւղից եւ ապարակաց որդւի . քանզի
բազմամարդացոյց գաշխարհս Հայոց՝ եկամուտ
բազում ածելով յազգս, եւ բնակեցուցանելով
ի յերինս եւ ի հովիտս եւ ի դաշտս :»

«Ի ժամանակս Արտաշիսի, ոչ գտանել կը-
կիր անդործ աշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային
եւ ոչ դաշտային, յաղաքս շինութեան երկիրս :»
Պորենացիին նմանապէս կը պատմէ թէ Ար-
տաշէսի օրով արուեստներն ու մեքենագործա-
կան շինութիւնները բաւական յաւաքացած է-
ին, այնպէս որ Հայաստան կատարեալ քաղա-
քակրթութեան մը ամէն հրաշալիքները կը վա-
յելէր : Պորենացիին գտաւ, ուրիշ հեղինակներ
այս մասին լուռ կ'անցնին, ու աւելի կը ծանրա-
նան թէ Հայաստան քաղաքակրթական շրջան
մը անցուցած էր եւ հելլենական արուեստներու
մէջ վարպետ եղած էր Տիգրան Մեծ ու իր
որդի Արտաւազդ Դ. Թագաւորներու օրով :

Բայց պատճառ չունինք կասկածելու թէ, զօրաւոր հարստութեան մը քաղաքակիրթ հիմնադիր մը, որպիսին էր Արտաշէս Ա., օպտաշտ սկզբնաւորութիւն մը ունեցած է՛ր կրնար ըլլալ:

Պորենացին երկու Արտաշէսներու մասին խօսելով, Արտաշէս Ա. ը 25 տարի կը թապաւորեցնէ, իսկ Արտաշէս Բ. ը 41 տարի:

Օտար մեծագոյն պատմիչները, Արտաշէս Ա. ին թապաւորական շրջանի կ'որոշունին 30 տարի, 190-161 Ն. Ք.:

Արտաշէսի հիմնած ընդարձակ պետութիւնը կոչուեցաւ «Արտաշունեաց» կամ «Արտաշեսեան» հարստութիւն, որ տեւեց զրեթէ երկու դար, ու Հայաստանի տուաւ կարող ու աշխարհալէն թագաւորներ, որոնց դրամները դեռ կենդանի վիճակին են հայ քաղաքակրթական ու քաղաքական օսկեղարին: Սոյն դրամներու վըրայ կ'երեւին յունարէն արձանադրութիւններ, ու զրեթէ բոլոր թագաւորներն ալ կը կրեն Արքայից Արքայ» կամ «Մեծ Արքայ» մակդիրները:

Միայն Արտաշէս Ա. ին դրամները ցարդ պտնուած չեն:

Միւս դրամներուն վրայ, զոր օրինակ Տիրան Մեծին, Արտաւազդին ու Տիգրան Ե. ի դրամներուն վրայ կը կարդանք.

Վասիլէոս Վասիլէոն (թապաւորաց թագաւորին), իսկ Տիգրան Դ. ի դրամին վրայ կը կարդանք.

Վասիլէոս Մէդալոս Տիգրանոս Ֆիլիէիմոս (թագաւորին Մեծին Տիգրանայ Հելլենասիբի):

Արտաշեսեան հարստութեան անմիջական յաջորդներն են ինը հայ եւ օտար թագաւորներ, որոնց նոյնպէս դրամները պտնուած են բայց այս շրջանը «Արտաշունեաց» շրջանը չէ այլ նախա-արականեաց կիսադարեան խառնակ շրջան մը, որ սկսաւ 2ին Ք. Յ. ու տեւեց մինչեւ 52 թուականը Ք. Յ.: «Արշակունեաց» հարստութիւնը սկսաւ 52 թուականին, ու վերջ գտաւ 423ին Ք. Յ.:

Հար Արշակունի թագաւորները զրեթէ 25 են, որոնց դրամները ցարդ պտնուած չըլլալով, պատմադէտները կը կարծեն թէ, հայ Արշա-

կունիները դրամ հատանելու իրաւունքէն զուրկ էին, որ լոկ վերապահուած էր պարթև Արշա-կունի ինքնակալներուն:

Արտաշեսեան հարստութենէն վերջ, ու Արշակունեաց հարստութենէն առաջ, Հայաստանի զահր բարձրացողներու կարգին կը յիշատակուի Մարկոս Անտոնիոս Լուպակտին մէկ մերձաւոր ազգականը, Ջենոն, որ իբր Արտաշէս Գ. Հայաստանի թագաւոր եղաւ Ք. Յ. 18-31 թուականներուն: Մարկ-Անտոնիոս, իր օրինաւոր կնոջ հետ ունեցած դուստրը՝ Անտոնիան, ամուսնացուցած էր Փիլթոտրոս անունով հարուստ Արեւելցիքի մը հետ. այս ամուսնութենէն ծնաւ համանուն Փիլթոտրոս մը, զոր ամուսնացուցին Պոնտոսի Պոլիմոն թագաւորին հետ, որմէ ծնաւ Ջենոն, Հայաստանի Արտաշէս Գ. թագաւորը:

Արտաշունեաց հարստութիւնը Հայաստանի տուաւ տարւ պատուական թագաւորներ, մին թաւուհի: Եթէ նկատի առնենք կարճատեւ թագաւորութիւնը Տիգրան Զ. ի, որ Օգոստոս կայսեր պնդումներով զահր բարձրացած էր, եւ որ շուտ մը զրկուած էր ի հաշիւ Երաստոյն (որ երկու անգամ հայկական զահր բարձրացաւ), այս հարստութիւնէն կ'ունենանք տասներմէկ թագաւորներ: Հինգերորդ յաջորդն էր Մեծն Տիգրան, իրական աշխարհակալ ու բացառիկ անձը, որ մեծաթիւ օտար հեղինակներու վկայութեամբ, եղած է համակ հայ ազգին ամենաբարձր անձը: Հարստութեան վեցերորդ յաջորդն էր Արտաւազդ Դ. ը, որ, բոտ օտար պատմիչներու, ամահացաւ յոյն գրականութեան մէջ, եւ թողուց շատ մը արձակ ու ոտանաւոր գեթուածներ, պատմական եւ թատերական գործեր, որոնք մինչեւ երկրորդ դարը պահուած էին:

Այս ամենակալները պարպան կը շնորհուի Պլուտարքոսէ: Ուրիշ մը, Ապուլոյիս, կ'աւելցընէ.

«Հայ արշունականութիւնը բարեացակամութեամբ ու յաջողութեան յոյսերով կ'ընդունի Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, ու այս ոչ միայն Արտաւազդի դասական կրթութեամբ կը վկայուի, այլ նաեւ կը շնորհուի այն իրականութենէն թէ Քրիստոնէութիւնը շատ կանոնախն

մուտք դրած էր Հայաստանի մէջ։»

Աւելորդ է հոս ընդարձակօրէն նկարագրել Արտաշէսեան հարստութեան ու ամբողջ մեր ազգին պատմութեան փառապակը եղող Տիգրան Մեծը, որ եղաւ Հայաստանի մեծ կայսրութեան մը բազմարեղուն հիմնադիրը ու կը համարուի ամբողջ աշխարհի մեծազոյն անձերէն մին։

Սիւայ է Տիգրանը «բարբարոս» կոչել։ Ան, չնկենական մշակոյթով տոգորուած, ջանաց Հայաստանի օտտւի իմացական հրաշալիքներով։ Ու եթէ ինքզինքը «Աստուած» կը կոչէ երբեմն, այս պէտք չէ զարմանալի նկատուի, քանի որ ո՛չ միայն Ասիոյ այլ նաեւ ամենաքաղաքակերթ Հռոմին շատ մը ինքնակայները, իրենց փառքի գինովութեան մէջ ժողովուրդը ստիպած են զիրենց իբրեւ. աստուածներ ճանչնալու ու իրենց կրօնական պաշտամունք մատուցանելու։ Սելւեկեան կայսրէն ոմանք ալ իրենց դրամներուն վրայ արձանագրել տւած են Թիւոն (Աստուծոյ) կոչումը։

Տիգրան Մեծի փառքը նաեւ չի բեկանուիր, որովհետեւ պարսպաներու ինքմամբ ան յաղթուեցաւ։ Հռոմէացիներէն, ոքովհետեւ ուրիշ կիրթ ու մեծ ազգեր եւս պարտուած են Հռոմէական կրթութենէն, ինչպիսիներէն են, Մակեդոնացիները (ինչպէս նաեւ բոլոր չնչն պետութիւնները), Գաղղիացիները եւ Սպանիացիները...

Տիգրան չորս ծագերուն վրայ արշաւեց, Հայաստանի արքայական դաշինքը աշխարհակալական խորհրդանշան մը բրաւ, փառեկեց Պարթևներն ու Սելւեկեանները, աւանդեց Հռոմէական աշխարհակալական ձգտումները ու, գէթ որոշ ժամանակաշրջանի մը համար, մթապնեց անոնց արծիւներուն փառքը ամբողջ Ասիոյ մէջ, ու իբր վասիլեան վասիլեա (Արքայից Արքայ), ամբողջ երեսուն տարիներ իրեն հպատակեցուց Փիւնիկցիները, Ասորիները, Միջագետաց բազում ազգերը, Ասիոյ Հելլէնները, Մարերը, Կապադովկիացիները, Կիլիկիցիները, Կովկասեան բոլոր ազգերը (որոնց գլխաւորներէն էին Վրացիներն ու Աղուանները), Կասպեան ցեղերը, Արաբները, Հրեաները ու գեո. մեզ անձառօթ շատ մը ազգեր։

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

Այսպիսի հսկայ թագաւոր մը չի կրնար մեր բարձրագոյն գնահատանքներուն չարժանանալ ու եղակի դէմք մը չնկատուիլ, եթէ նոյն իսկ կողմնակալ Պլուտարքոս մը այդպէս փափաքի։

Տիգրան Մեծ Հռոմէացիները երկար ժամանակ զբաղեցուցած էր։ Հռոմ մէջ կարողացած Տիգրանը մէկ անգամէն յաղթել։ Նախ Սիլլա Կապադովկիոյ մէջ քանիցս բախումներ ունեցած էր Տիգրանին հետ, Արիորարդոս «Հռոմէասէրը» թագաւորեցնելու համար։ Այս Արիորարդանը 93 թուականին մինչեւ 67 թուականի, Քրիստոսէ առաջ, վից անգամներ Կապադովկիոյ դահէն վար առնուած էր, ի հեռուէն Հռոմին, ու միշտ ալ հալածուեցաւ, որովհետեւ Տիգրան չէր ցանկար անոր թագաւորութիւնը։ Եթէ Արիորարդան Տիգրանի հըպատակէր, կրնար պահել Կապադովկիոյ գահը, այլապէս միշտ պիտի հալածուէր Հայոց կեսորէն։

Տիգրանին պարտուած թագապարզ անձերը հետեւեալներն էին.

1.— Սրտանէս, թագաւոր Մոփաց ու Փոքր Հայոց։

2. 3.— Գստարզ ու Որտաղ, Պարթևաստանի ինքնակալներ։

4.— Սանատրուկ, Պարթևաց թագաւոր:
5.— Ամտիոֆուս Եւսիքոս, Սելևկեան կայսրը:

6.— Փիլիպպոս, Սելևկեան կայսր:
7.— Սեդիմէ (կամ Կլեոպատրա), Սելևկեան կայսրուհի:

8.— Ջարքիեմոս, թագաւոր Կորդուքի:
9.— Միհրդատ, թագաւոր Մարաց թագաւորութեան (Ատրպատական):

10.— Անտիոֆուս, թագաւոր Գոմադիւնէի:
11.— Աղէֆամդր Ճանիուս, թագաւոր Հրէաստանի, որ Տիգրանէն օգնութիւն խնդրեց:

12.— Սալմէ Ալեքսանդրա, Հրէաստանի թագուհի, որ հպատակեցաւ Տիգրանին:

13.— Արիոքարզան, թագաւոր Կապադովկիոյ, որ միշտ հայածուեցաւ Տիգրանէն:

14.— Արտոկէս, Վրաստանի թագաւոր:

15.— Որոդէս, Աղուանիստանի թագաւոր:

16.— Արիտաս, Արարաց ինքնակալ:

17.— Արգաթ, արքայ Օսրոյէնի:

18.— Ատիապէնի թագաւորը (անունը որոշապէս յայտնի չէ դեռ):

19.— Արաք զանազան ցեղերու իշխանապետները, որոնցմէ կը յիշուին,

ա Ալֆաուտոմիոս (որ Լուկուլլոսին կողմը անցաւ) որ կոչուեցաւ «Հռովմէասէր»:

բ. Հատատմատիմագէս:

գ. Մպասինէսի յաջորդներէն ուրիշ նշանաւոր իշխան մը (անունը անձնօթ):

20.— Հեռաւոր Պարսից ծոցին շուրջ իշխող թագաւորներ (Արաք կամ Տաճիկ):

Դժբաղդաբար պատմութիւնը չի տար պէտք եղած լայն ծանօթութիւնները ու ճշգրիտ անունները, բայց Տիգրանին մեծութիւնը հեռաւոր դարերու մշուշապատ քառսին մէջէն ցայտուածուն կը շողայ բոցափայտ:

Տիգրան ունէր բազում անժկեան զօրավարներ, որոնցմով պանծաց մեր աղբը ու փառաւորուեցաւ Հայաստան իր յաղթանակներով:

Տիգրանի նշանաւորագոյն զօրավարներն ու սիրելի խորհրդականները հետեւեալնեղն էին.

ա. Միհրան, որ պառնէց Կապադովկիան:

բ. Բագուսաս, պառնէց Կապադովկիան:

գ. Բագարատ, Ատրիքի կուսակալ:

դ. Խուրս կամ Գոս, բարձր-կուսակալ Մծրինի, եղբայր Տիգրանին:

ե. Մերուստան Արծրունի (Միհրարպան), որ ինկաւ պատուոյ դաշտը 633ին Ն. Ք.:

զ. Մանդէոս, Տիգրանակերտի պաշտպանութեան համահասարակ:

է. Մենեմախոս (յոյն), Կիլիկիոյ տեղակալը (մասնիշ):

ը. Տաքսիլէս, Միհրդատ Եւպատորէն Տիգրանի ուղարկուած:

թ. Կալիմաքոս, Մծրինի զօրավար:

ժ. Մետրոթոր, հայր-մարդպետ:

ժա. Ամփիքրատէս, Աթենացի նշանաւոր հռետոր ու գիտնական:

Քրիստոսէ առաջ 68 թուականին, Լուկուլլոս նշանաւոր Հռովմայեցի «Իմբրատոր»-զօրավարը վերջնականապէս պարտուեցաւ Տիգրանին. Արաքանիին առջեւ, հայկական բանակը իր թունաւոր սլաքներուն ու յալոդ նետահարութեան շնորհիւ Լուկուլլոսն ու իր բանակը ոչնչացուց:

Լուկուլլոս իր զօրքերուն վնասելի տեսնելով, մանուկի պէս առջեւնին կուլար, ու արտասուելով ծունկի կուգար ինքզինքն իր շարունակին կողքը. թախանձանքի աճին միջոց անօգուտ եղած էր, ու հռովմէական լէզլոնները ահաբեկեցան «Արքայից Արքայ»ին ու ձերէն:

Լուկուլլոս Մերակոյտին առջեւ խայտառակուեցաւ:

Մերակոյտը զինքը ետ կանչեց, իսկ Տիգրան սանձաքձակ վերստին աշխարհակալից Կիլիկիան, Կապադովկիան ու իրեն համար նոր երկիր մը՝ Գալատիան (ալաթուրան էնիկուրին) (1). կը սպառնար Ասիական Հռովմը

1) Կիլիկիան վերագրաւելը կ'ըսէ Կապիոս Դիոն, որ կ'աւելցնէ. — «Տիգրամ Կիլիկիոյ մէջ ունէր տեղակայման որոնցմէ Մենեմախոս Յոյնը Հռովմայեցուց կողմը անցաւ: Գաղատիան գրաւելը անկէ կը փաստուի որ, երբ 66ին Ն. Ք. Տիգրամ Պոմպէտսին եետ հաշտութիւն կընաւէր, ուրիշ երկիրներու կարգին Հռովմին կը ձգէր ցաւ. Գաղատիան ըստ Կիլիկիոնի: Կիլիկիոն Տիգրամը կ'անուանէր «Ասիոյ հօրապետ»

ցանցի սյւն պատել իր մարտական այրուձիով:

Լուկուլլոս օգնութիւն կը խնդրէր, բայց միշտ ալ մերժուեցաւ, ու աւելին՝ «կը վախ» նար օտար հողի վրայ մնալ» (2):

Այս պարտութիւնն յերջ, կ'ըսէ Մոմսէն (Գ. էջ 72), Լուկուլլոս զարձաւ Հռոմ եւ հոն վարեց անգործ ու շտալլ կեանք մը, իսկ 67-66 թ ձմեռը Արեւելքի մէջ, ճիշդ այնպէս անցաւ ինչպիսին էր 75-74 թ ձմեռը՝ երբ Տիգրան փառաց պազաթնակէտը կը գտնուէր:

Եթէ Տիգրան պարագաներու բերմամբ ու Յունաց մասնութեամբ, 69 թ հոկտեմբեր 6ին Տիգրանակերտի առջև պարտուեցաւ, ասիկա պէտք է վերադրենք պատահական սխալներուն, սրտեցմէ զերծ չէին նոյն իսկ Յուլիոս Կեսար, Աննիբալը, Աղեքսանդր, Պիրդոս ու Պոնաքսթ:

Լուկուլլոս Հռոմացիքի նշանաւոր զօրավարներէն էր, ու իր պատերազմները կ'ընդհատուէր ու Բարբարայի մօտ ցոյց կուտան հռոմէական ռազմադիտական բարձրութիւնը մը:

Ունէր նաեւ վարժ տեղակալներ, զօրավարներ ու սպաներ, որոնցմէ նշանաւորագոյններն էին.

ա. Սեքստիլիոս, որ կուռեցաւ Մեհրութան Արծրունիին հետ:

բ. Մոռնատիոս, որ արշաւեց Պոնտոսի վերայ:

գ. Մուրենա, որ արշաւեց Տիգրանակերտի վրայ:

Բայց վերջին յաղթութիւնը Տիգրանի վերապահուած էր:

Տիգրան կարեւորութիւն էր տուած Լուկուլլոսին. Մեհրութան Արծրունիին անոր գէմ զրկելով ըսած էր.

«Քնա՛ ու ինձի բեր այս Լուկուլլոս ըստածը, իսկ մնացած Հռոմայեցիները ոտքերուդ տակ փճացուր:»

69 թուականին, հոկտեմբեր 6 թ առտուն, Տիգրան ի տես Լուկուլլոսի բանակին գոռաց ճաշարէսին.

— Եթէ դեսպաններ են՝ շատ են, իսկ եթէ պատերազմողներ՝ քիչ են:»

արքան, իսկ Ապպիանոս Տիգրանը կը կոչէր «Արքայից Արքայ ու անապա Տիգրանը»:

2) Կը պատմէ Կատիոս Դիոն:

Իր մէկ ճառին մէջ Լուկուլլոս Տիգրանի մասին ըսած էր հետեւեալները.

«Մեծն Տիգրան Ասիոյ Տէրն է, զօրաւոր Արքայից Արքան է որ յաղթեց Սելեւկեաններուն— Թազաւորներ ու Թազուհիներ գերեց— ու Պարթեւներէն յափշտակեց Արեւելքը, Ասիան:»

Տիգրան զեղեցիկ էր ու բարձրահասակ, ունէր առատ աղբրեկ մաղեր ու մեղոյշ աչքեր: Օտար նշանաւոր աշխարհակալներ զեղեցկութեան տեսակէտով շատ ետ կը մնան մեր Տիգրանէն:

Յուլիոս Կեսար ճաղատ էր:

Պոնաքսթ ճաղատ ու դէր էր եւ կարճահասակ:

Իսկ Աննիբալ միականի էր...

Ուրիշ առիթով, ընդարձակօրէն պիտի խօսինք Տիգրանի մասին, բայց կ'արժէ որ իւրաքանչիւր հայ ընտանիք ունենայ Տիգրանի մեծադէր նկարը:

Տիգրան կը հաղէր սքանչելի մուրժ ծիրանի ու սպիտակ ժապաւէններով ընդլուզուած մեծադէր, հազուադէպ ու զարդարուն պատմուճան մը: Մէջքը կը կրէր հազուադէպ քարերով ու մարդարիտներով զարդարուած պառեգօտ մը: Վրայէն կ'առնէր մուրժ ծիրանի լալի երկար ու խորշխորուն կրկնոց մը՝ շլացուցիչ ու հոգեզմայլ:

Կատիոս Դիոն կը պատմէ որ գլուխը կը կրէր աստեղազարդ ու մարդարտաշար հայկական մեծ եւ բարձր թաղը: Թաղին կեդրոնը կար մեծ աստղ մը (երկինքը, կամ ըստ ոմանց Սելեւկեան կայսրութիւնը խորհրդանշող), աստղին երկու կողմէր կը տեսնուէին երկու խորհրդաւոր արծիւներ (ի յարգանս երկու Հայաստաններուն), Թաղին շուրջ կը կապէր ասիացի վահագններու բանուած ու նրբաթել ապարօշը:

Յովսէպոս կ'ըսէ թէ, բարձր թագ կրելը վերապահուած էր լոկ Ասիոյ հզօրագոյն Թազաւորներուն: Բարբոյն, Ասորեստան ու Պարսկաստան ունեցած էին իրենց աշխարհակալ վահագնները: Հայ ազգն ալ իր Տիգրանով ունեցած էր՝ որոշ ատենուան ըմ համար՝ Ասիոյ հզօրագոյն կայսրութիւնը:

Տիգրանն Մեծ հետամուտ եղած էր հեղին գեղարուեստին ու զրականութեան, ու իր փառքան էր հայ ազգը զարգացնել մտաւոր և անտեսական մարզերուն մէջ:

Օտար պատմիչները կը վկայեն որ Տիգրան իր ութսունամեայ յառաջացած տարիքին մէջ անգամ պահած էր իր կորովն ու թարմութիւնը, ու այդ տարիքին մէջ կրցած էր իր յաղթանակաւ բանակները առաջնորդել ռազմագաշտերուն վրայ:

Հին հայ երգիչներ երգած են Տիգրանի յաղթանգած մարմինը, ու կ'աւելցնեն թէ ան միշտ զուարթերես էր ու քաղցրասկայա:

Կերուխումի մէջ պարկեշտ եւ ցանկութեաներու մէջ չափաւոր: Արգարեւ, ոչ մէկ հեղինակ կը խօսի Տիգրանի անբարոյ կեանքին մասին: Իր անհատական նկարագիրը ու ցեղային սկզբունքը միշտ բարձր բունած էր ան: Իր հովանիին ապաւնող փախստականները ամենաապինք կերպով գիտէր պաշտպանել, ինչպէս ժամանակին իր մեծ պապը Արտաշէս պիտցած էր պաշտպանել Աննիբարը: Տիգրան, լաւ դիտնալով որ Հռոմէական մեծ ուժերուն հետ պիտի չափուէր եթէ փախստական Միհրդատ Պոնտացին չյանձնէր Լուկուլլոսին, վեհանաժարէն մերժեց անոր զենպանին առաջարկը, ու իր աները եւ հօրը չյանձնեց Հռոմէայեցիներու:

Երբ տեղ Կլոտիոս Բուլքեր Հռոմէայեցիին ներկայացաւ իրեն, ու Միհրդատը պահանջելով՝ յանձնեց Լուկուլլոսին նամակը՝ Տիգրան զոռաց զայրազին:

«Փնա՛ ու ըսէ՛ քեզ զրկող զօրավարին, որ Միհրդատ իմ հօրն էր ու աներն: Մենք մարտեաւ չենք մեղի ապաւնողները դաւաճանել ու յանձնել թշնամիին: Ես չեմ կրնար առանց միջնորդութեան նուիրական օրէնքներն ու սովորոյթները ոտնակոխելու, իմ հօրն ու աներս յանձնել քեզ զրկողի՛ իր ռազմային փառքերուն աստարելու համար, ո՛չ ալ կը մտնամ Հռոմէայեցիներէն որոնց դէմ պատրաստ եմ պատերազմելու:»

Իսկ եթէ Տիգրան Մեծը, 66 թուականին վերջապէս պարտուեցաւ Պոմպէոսին, այսինքն Հռոմի ամենաճարտար ու աշխարհիս ամենանշանաւոր զօրավարէն, պէտք է նկատի առնենք

որ Մեծն Տիգրանի որդին ու կարգ մը ազգապաշտ նախարարներ իրեն դէմ ապստամբած էին, ու հիմա գրեթէ ութսունամեայ ծերունի էր ա՛լ:

Տիգրան իր որդիէն զատ, իր դէմ ունէր նաեւ Պարթևաց Հրաշատ թաղաւորին անկողուէրը, որ թիկունքէն յարձակած էին ու յանկարծ տնկուած էին Արտաշատի առջև, ու երբորդ թշնամի մըն ալ, — Հռոմէայեցիները — որդւոյն առաջնորդութեամբ կը սուրբար դէպի Արտաշատ: Տիգրան յաղթեց իր որդւոյն ու Հրաշատին, բայց յոյնած էր, ու խռնմութիւն չէր հմարեք նոր պատերազմ մը բանալ հողմէական ութսուն հազարոց բանակին դէմ, որոնց կ'առաջնորդէր Մեծն Պոմպէոս: Պարթևները, ազգապաշտ նախարարները, ու իր դաւաճան որդին հանդարտ չէին, ու միշտ առիթի կը սպասէին Արգայից-Արգան զարնելու համար: Աշխարհիս մեծագոյն անձը կամ վեհագետն անգամ այլեւս կրնար հիմա կատիլ եւ խռնմ ընթացքի մը հետեւիլ:

Տիգրան հաշտուեցաւ Պոմպէոսին հետ 66ին Ն. Ք.:

Այս հաշտութիւնը չենք կրնար նուաստացուցիչ պարագայ մը նկատել: Պոմպէոս ալ գոհ էր այս հաշտութենէն, որովհետեւ այս հաշտութեամբ կրցաւ դիւրաւ պրծիլ Ալեքսանդր-Արգայէն՝ զոր Կիկերոն մնւած իր ազգուճառերուն մէջ Ատինայ ամենահզօր թագաւորը՝ կ'անուանէր Մերակոյտին առջև:

Պոմպէոս յետին ծայր քաղաքավարութեամբ ու մեծ պատրաստակամութեամբ ընդունեց Մեծն Տիգրանը, որ քանի մը հազար թիկնապահներով այցելեց Հռոմէական ճամբարը՝ Արտաշատէն քսան քրիտէթր հեռու պատրաստութեամբ: Հազած էր սպիտակ հաշտութեան զգեստներ, կը կրէր հայկական բարձր թալար, ու ձիով մօտեցաւ Պոմպէոսին ու արեւելեան ձեւով բարեկեց դալն:

Հռոմէական շէնքերը, ռազմանուագներն ու բանակին աղաղակները Տիգրանը կը կոչէին. «Տիգրան Արգայ Հայոց», ու այս պատիւները կրնային Պոմպէոսին ի նպաստ ընելով զինքը «Ժիւրիւրատոր» կոչել, ինչպէս շատ մը պարագաներու մէջ, Հռոմէայեցի զօրավարները բրած են Արեւելքի մէջ:

Տիգրան յաղթական էր: Պոմպեոս ղինքը անուանեց «Արքայից Արքայ» ու ճանչցաւ ղինքը իբր Մեծ Հայաստանի ու Միջագետաց լեհայտեալ:

Դժբաղդաբար Պոնտաբոս, կուսակցամոլութենէ տարուած, Տիգրանի մասին անկողմնակալ չէ եղած ընաւ, այնպէս որ իր պատմութեան ընթերցումով մենք Տիգրանը միշտ վախկոտ ու պարտուած պիտի նկատէինք: Բարեբաղդաբար ուրիշ մեծ պատմագիրներ՝ Ապպլանոս, Ստրաբոն, Դիոն եւ ուրիշներ, իրական ղէպքերը պատշաճօրէն կ'աւանդեն ու կը չ'իսնան մեր Տիգրանի վրայ՝ զայն դասելով տիեզերքիս բարձրագոյն անձերու շարքին մէջ:

Տիգրան մեռաւ Քրիստոսէ առաջ 55 թուականին, փետրուար 6ին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հնագոյն թուական կրողներն են.

Փոքր Հայքի թագաւորներ.—

ա. Արշամի դրամները, հատած 230ին Ն. Ք. «Վասիլէոս Արսամու»:

բ. Ապոխարէսի դրամները (200ին) «Վասիլէոս Ապոխարու»:

գ. Քսէրքսէսի դրամները (170ին) Վասիլէոս Քսէրքսու»:

դ. Զարիստղէսի դրամները (134ին) Մարի Անիստո» (Զարեհ որդի Անիստէսի):

ե. Մորփիւղիկէսի դրամները (150-148), «Մարի... Սարի...» (Մորփիւղիկէս որդի Զարեհի):

զ. Զարեհ (190-163) «Զաարիստորու Վասիլէոս Վասիլէոն»:

Մեծ Հայաստանի դրամներ:

ա. Տիգրան Մեծի դրամները: Երեք տեսակ դրամներ ունի.—

1. Անտիոքի դրամները առանց թուականի, «Վասիլէոս Թիկրանու», «Արքային Տիգրանայ»:

2. Թուական ունեցող դրամներ, որոնց ուր հատուած ըլլալը բացորոշ չէ: «Վասիլէոս Վասիլէոն Թիկրանու» «Տիգրանայ Արքայից Արքային»:

3. Դամասկոսի դրամները, 71-69 թուակիր «Վասիլէոս Դմէոս Թիկրանու» «Արքային Տիգրանայ Աստուծոյ»:

բ. Արտաւաղդին դրամները, հատուած 55 թուին Ն. Ք. «Վասիլէոս Վասիլէոն Արդավադու» (Արտաւաղդայ Արքայից Արքային):

գ. Տիգրան Դ.ի դրամները (20-2 Ն. Ք.), «Վասիլէոս Թիկրանու»:

դ. Տիգրան Ե.ի դրամները (12-6ին Ն. Ք.) «Վասիլէոս Մեղալու Թիկրանու» (Արմային Մեծի Տիգրանայ), «Երկորոգ» «Վասիլէոս Մեղալու Թիկրանու Ֆիլիլինու» (Արքային Մեծի Տիգրանայ Յունաստիքի) եւ (Քեսար Թիւոս Թիւոս Եոս Սեվալաքսոս) «Վասիլէոս Մեղաւ Նէոս Թիկրանիս» Կեսարին Աստուծոյ Աստուածորդւոյն Պատկառազոյ:

Մեծ Արքայ Կրտսեր Տիգրանին:

ե. Տիգրան Զ. (19-1 Ն. Ք.) Քոյրը Երատոյ Երեմէ դահակից: (Երկու տեսակ դրամներ)

«Վասիլէոս Մեղաւ Նէոս Թիկրանիս»

«Էրաքս Վասիլէոս Թիկրանու Ատելփի»

Տիգրանայ Արքայից Արքային

Երատոյին Տիգրան Թագաւորին ջրով:

«Վասիլէվս Մեղաւ Նէոս Թիկրանիս»

(Մեծ Թագաւորին կրտսեր Տիգրանայ)

զ. Արտաւաղ Ե.ի դրամները (2-10 Ք. Յ.)

«Թիւոս Քեսարու Էվլէրէքսու»

«Վասիլէոս Մեղալու Արտաւազու»

(Կեսարին Աստուծոյ ու Բարբարքին)

(Թագաւորին Մեծի Արտաւաղայ)

եւ՝

«Վասիլէոս Արտաւազու Մեղալու»

(Թագաւորին Մեծի Արտաւաղայ)

է. Արտաշէս (18-35 Ք. Յ.)

«Արդաւսիս — Գէրմանիլիս»

(Արտաշէս — Գերմանիկոս)

Արտաշէսեայ հարստութիւնը տեւեց 191 տարի, ու ամփոփելով մեր ցարդ դրամները, ստորեւ կուտանք այս Հարստութեան բոլոր Թաղաւորներու անուններն ու հակիրճ պատմութիւնը:

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա.

Հարստութեան հիմնադիրը, որ դահակայեց 190-161 Ն. Ք.: Թագաւորեց ընդարձակ Հայաստանի մը վրայ, իր պետութիւնը նկատուցաւ քաղաքակիրթ, իսկ ինքը մեծ Թագաւոր մը: Հիւրասիրեց Անիիքաղ կարճեղունացի մեծ զօ-

բաժարը, որու առաջարկով հիմնեց Արտաշատ քաղաքը որ այդ հարստութեան մայրաքաղաքը եղաւ:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

Գահակալեց 160-149 Ն. Ք.: Ասպետական Թափաւոր մը եղաւ որ իրեն համար հիմնեց Մանգիկերտ քաղաքը Մարաստանի մէջ: Կամոյին զահէն հրաժարեցաւ (1):

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

Գահակալեց 149-123 Ն. Ք.: Սկիզբները խաղաղօրէն ապրեցաւ, բայց Պարթեւներու հետ չափուի չփափաքելով իր որդին (Տիգրանը) պատանդ տուաւ Պարթեւ թագաւորին (2):

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ.

Գահակալեց 123-95 Ն. Ք.: Մեծն Տիգրանի եղբայրն էր, որ չէր կարողացած յաղթել Պարթեւաց Մեծն Միհրդատին:

ՏԻԳՐԱՆ Գ. ՄԵԾՆ

Գահակալեց 95-55 Ն. Ք.: Հիմնադիրը եղաւ հայկական կայսրութեան որ վերջ գտաւ 66ին Ն.Ք.: Գոռոզ, փառատունջ ու յանդուզն, պատերազմատէր եղաւ. յաղթեց բոլոր ջրջկայ ազգերուն: Տապալեց Սելեւկեան կայսրութիւնը, խոնարհեցուց Պարթեւաստանը ու ահաբեկեց Հռովմը: Հիմնեց Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ իր չորս արքայանիստ քաղաքներէն մին եղաւ: Արքայանիստ միւս քաղաքներն էին՝ Արտաշատ, Անտիոք ու Մծրին: Իր կայսրութեան սահմանները կը հասնէին Կովկաս ու Եգիպտոս ու Սեւ Սովէն կ'երկարէին Պարսից Սոց:

Տիգրան ճանչցուեցաւ Արքայից-Արքայ: Պաշտուեցաւ իբր «Աստուած»: Կիկերոն զինք

անուանեց «Ասիոյ հօրապոյն Արքա»: Ապոլլոնանոս զինքը կ'անուանէ «Ահաւոր Արքայից Արքայ»:

Մեծն Տիգրան պէտք է համարուի Հայոց Նափոյէտնը:

Ն

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Դ.

Գահակալեց 55-34ին: Եղաւ Արքայից-Արքայ, ու Հայոց բանաստեղծ վեհապետը: Դաշնակիցն էր Հռովմին, որ չզիտցաւ իր արժէքը: Այլասերած Մարկ-Անտոնիոս զինքը դաւով բռնելով Կլեոպատրայի նուիրեց, որ 30 թուականին զըլխատել տուաւ զայն:

Պլուտարքոս, Ապրուսցէսն ու այլ հեղինակներ կը զոյգեն իր զրական արտագրութիւնները:

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ.

Գահակալեց 34-20 թուականներուն: Մեծ ջարդ բրաւ Հռովմայեցոց, իր զլխատեալ չօր՝ Արտաւազդին վրէժը առնելով (1):

Աշխարհակալեց Մարաստանը, ինչպէս կ'երեւի Մոմսէնի հետազայ բառերէն՝ «Արտաշէս Արքայ Հայոց ինչպէս նաեւ Մարաց, գէթ քանի մը տարիներ»: Նոյն իսկ Օդոստոս կայսրը վախնալով Արտաշէսէն զոռւշացաւ Հայոց հետ պատերազմելէ: Արտաշէս, ապստամբութեան մը զոհ երթալով, սպանուեցաւ իր զօրքերէն:

ՏԻԳՐԱՆ Դ.

Գահակալեց 20-19 թուականներուն: Կարձատեւ թագաւորութիւն մը ունեցաւ: Լանկուտա իրեն կը վերապրէ հայկական դրամ մը, որուն վրայ ան կը կրէ «մեծ» ու «Հելլէնատէր» յոյս մակդիրները: Այս անշուշտ պատուարի պարսկայ մըն է Հայոց պատմութեան:

ՏԻԳՐԱՆ Ե. ԵՒ ՆԵՐՏՏՈՑ ԹԱՊՈՒՆԻՆ

Գահակալեցին 19-1 Ք. Յ.: Այս երկու արքաները շատ յօրաւոր էին: Օդոստոս կայսրը դարձաւ զոռւշացաւ Հայոց ուժերէն: Օդոստոս պատեհ ստիթին ունեցաւ բայց Հայոց հետ չչափուեցաւ, ու բաւականացաւ ինքզինքը

(1) Կը պատմէ Դիոն:

1) Արտաշիսեան հարստութեան Արտաւազդ Ա. ֆ է, բայց մեր պատմութեան Արտաւազդ Բ. ֆ է: Արտաւազդ Ա. ր քաղաւորած էր 247-197 թթ. ւականին ու աշխարհակալած էր Մարաստանը:

2) Այս հարստութեան Տիգրան Ա. ֆ է, Տիգրան Ա. գանակալած էր 535-526 թուականներուն, ու իր ներքս սպարապետով 20-000 հետեւակ ու 4-000 ձիաւորով օժանդակած էր Մեծ Կիրոսին:

խորհլ ըսելով. — Cum possem facere provinciam. այսինքն, Հայաստանը «կրնայի նաշանդի մը վերածել»... Բայց չկարողացաւ... (1):

Ուրիշ առիթ մըն ալ, երբ ծերացած Օլլոտոս կայսրը Հրամայեց Տիրերիոսին Հայաստան արշաւել, «Տիրերիոս յանձն շառաւ անձնական խնդիրներու պատճառաւ ու քաշուեցաւ Հռոդոս կղզին»:

Տիգրան Ե. չէր վստահեր նաեւ Հռովմայեցոց, թերեւս անոր համար որ անոնք դաւով սպաննած էին իր բանաստեղծ հայրը՝ Արտաւադ Դ. (2):

Տիգրան Ե. մեռաւ Ք. Յ. 1 թուականին, երբ բարբարոս ցեղերու դէմ կը պատերազմէր, որմէջ վերջ գահէն յօժարակամ հրաժարեցաւ քոյրը՝ Երատոյ թագուհին (3):

Տասնըջորս տարիներ վերջ, Երատոյ անդամ մըն ալ գահ բարձրացաւ կարճ չրջանի մը համար:

Լանկուայի զրամներուն մէջ կ'երեւին Տիգրան Ե. ին ու Երատոյին զրամները, երկուքին գլուխները զարդարուած:

Տիգրան Ե. կը կրէ հայկական բարձր ու գեղեցիկ թագ մը: Դրամները երկու տեսակ են, ու երկուքին վրայ ալ Տիգրան կը կրէ «Արքայից Արքայ» ու «Մեծ Արքայ» տիտղոսները:

Երատոյի երկրորդ անգամ գահ բարձրանալէն առաջ, հինգ տարուան համար նոր Տիգրան մը, վեցերորդը, Հռովմէն զաւով թագաւոր պսակուեցաւ: Հայերը զինքը գահինէն լռեցին, երկրորդ անգամ ըլլալով Երատոն գահ բարձրացուցած էին՝ Քրիստոսէ վերջ 7 թուականին: Հայերը սովոր չըլլալով կին մը վեհապետ ճանչնալ, Երատոն ալ գահինէն զրին, որով կ'երկրորդ պատ Արտաշուեսեաց Հարստութիւնը:

1) Կը պատմէ Տակիտոս:

2) Դիոն, Տիգրան Ե. ի զխտանած «Խովմէական Հաւատքը» կը գրէ «Փիտէս Բոման» քաղերով:

3) Կը պատմէ Դիոն:

ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

190-95 Քրիստոսէ առաջ = 95 տարի

Մեծ-Հայոց Արտաշեսեան Հարստութեան ժամանակակից էր նաեւ Փոքր-Հայոց կամ Ծոփաց մեծ թագաւորութիւնը, որ ունէր ընդարձակ սահմաններ:

Ստրաբոն կը պատմէ թէ հայկական այս երկրորդ Հարստութիւնը կը բովանդակէր Ուտամադիս, Ակիսենէ ու Ծոփաց դաւառները, ու յարակից երկիրները՝ Եփրատի արեւմտեան ափերէն մինչեւ Սեւ Սով, իր մէջ ունենալով Փոքր Կապադովկիոյ արեւելեան նահանգները:

Նոյն իսկ բուն Կապադովկիոյ արեւելեան դաւառները միշտ Հայերով կը բնակուէին, ու կը կառավարուէին հայազգի իշխաններու ձեռքով, ու այս գաւառներն ալ հինէն ի վեր ծանօթ էին իբրեւ Փոքր Հայաստան = Արմէնիա Մինօր:

Քրիստոսէ առաջ Առաջին դարուն՝ Հռովմայեցիք Փոքր-Հայոց երկիրը իրենց փափաքած ձեռով կը նուիրէին երբեմն Գաղատիացոց, երբեմն ալ Պոնտոսի կամ Կապադովկիոյ Հռովմէասէր թագաւորներուն:

Իրոկղետիանոսի ու Կոստանդիանոսի ժամանակները Փոքր-Հայոց բամբանուած էր երկու մեծ նահանգներու. — Փրիմա եւ Սեքնդա, եւ որուն մայրաքաղաքը կը համարուէր Մելիտինէն: Նշանաւոր գինի կար այս երկրին մէջ, որ կը հաւասարէր որեւէ գինիի տեսակներուն (1):

Միհրդատի վերջնական պարտութենէն վերջ, Պոմպէոս շինել տուած էր Նիկոպոլիս քաղաքը, որ կը գտնուէր Երզնկայի ու Սեքստոսի միջեւ:

Մեծն Անտիոքոսի պարտութենէն վերջ, Հայկաց Ջարեհ իշխանը, Արտաշէս Ա. ի նկատմամբ ծերակոյտին հաճութեամբ՝ անկախ թագաւորութիւն մը հիմնած էր: Ջարեհի մայրաքաղաքն էր Կարկատիոկերտ մեծ քաղաքը:

Ջարեհ ալ մեծ թագաւոր մը կ'երեւէ, որովհետեւ, ըստ Գաթրոնեանի, զրամ մը դրամուած է, որ այս Ջարեհին կը վերագրուի, եւ

(1) Տես A Cependiam of Ancient and Modern Geography, Նիդիսակ՝ A. Arrowsmith. էջ 483-485:

որուն վրան կը տեսնուի իր «Արքայից Արքայ» գոռ տխուրուրը. Զատորիատօի վասիլէոս վասիլէոն : «Զատորիադիսի Թագաւորաց Թագաւորին» :

Մեծն Տիգրանի գահակալութեան շրջանին, Փոքր-Հայոց գահին վրայ կը բաղմէր, այս Զարեհի շառաւիղներէն՝ Արտանէս Թագաւորը, որ Մեծն Տիգրանէն պարտուելով, Փոքր-Հայոց անկախ Թագաւորութիւնը՝ որ Յն տարիներ շարունակած էր՝ միացաւ Մեծ Հայաստանի Թագաւորութեան (1) :

Երկու Հայաստանները այսպէս միանալով ծագում տուին զօրաւոր ու Միացեալ Հայաստանի մը, որոնց միահեծան տէրը՝ Տիգրան Արքայից Արքան, ըստ օտար պատմիչներու, սկսաւ իր Թագին վրայ երկու խորհրդաւոր արծիւներ ցուցադրել, որոնցմէ մին Մեծ-Հայքը ու միւսը Փոքր-Հայքը կը խորհրդանշէին (2) :

(1) Կը պատմէ Ստրաբոն :

(2) Վալյամ, որ կ'ըսէ թէ Տիգրան նոր

Արտաշիսեան ու Զարեհեան Թագաւորութիւնները, Սելեւկեան կայսրութեան անկումէն թիչ առաջ երեւցան՝ ցոյց տալով Հայ Ազգին ազգասիրական ու հայրենասիրական անշէջ ձգտումները :

Արտաշունեաց Հարստութիւնը Հայաստանի քաղաքական կեանքին մեծազոյն իրազանութիւնն է, ու կրնանք նոյն իսկ նկատել զայն Հայաստանի քաղաքական կեանքին փառապատկար :

Ոյն Հարստութիւնը Հայ Ազգին ծնաւ Արտաշէսը, Տիգրանը ու Արտաւազդը, որոնք մեր ցեղին քաղաքական բարձրութիւնը պիտի ցոյցնէին առ յաւէտ :

Նիկոսիա

ՆՈՒՊԱՐ ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ

Քագաւոր պսակուելուն միայն Աստղ մը կը կրէր իր Քագին վրայ, իսկ Արծիւները կ'երեւին Փոքր-Հայքի աշխարհակալութեան վերջ :

